

La frontiera dintre ortodoxie, catolicism și protestantism: biserica românilor din Transilvania și Patriarhia ecumenică (secolele XIV-XVII)

Ioan-Aurel POP

At the Frontier between Orthodoxy, Catholicism and Reformation: the Romanian Church of Transylvania and the Ecumenical Patriarchate (from the 14th to the 17th Century)

Abstract. *The Romanian Principalities in the Middle Ages and Modern Times were a region of interferences and of confrontations between different Christian influences, both confessional and ecclesiastical. The testimonies presented in this article demonstrate that the church of the Transylvanian Romanians was gradually organized, in the difficult conditions of its existence in a Catholic kingdom (Hungary), having an apostolic mission and a strong policy against the schismatic population, sometimes assimilated to heretics. In its period of precarious existence, from the 14th and 15th centuries, this church was placed under the guidance of the Metropolitan Seat of Walachia, which functioned in a free Orthodox country, with a Romanian political power and with Romanian inhabitants, as the Transylvanian Orthodox people were. Gradually, between the Romanian inhabitants of the three lands situated around the Carpathians, ethnic-national ties were formed, and a kind of linguistic, religious and cultural solidarity. After the canonic creation of the Transylvanian Metropolitan Seat – officially recognized, probably, only under Prince Michael the Brave (1593-1601) – this dioceses occupied its natural place among the churches directly dependant of Constantinople and it was accepted as equal to other metropolitan seats of the Great Church. In that very moment, the Walachian patronage under the Transylvanian Orthodox church should stop, but it continued through the force of tradition, of the conservatory spirit so strong in the church, of the desire of the princes and prelates from Walachia and Moldavia to defend their brothers, exposed to such numerous vexations and dangers. From this situation originates, probably, the realistic warning of the ecumenical Patriarch Kirillos Lukaris addressed to the Calvinistic Transylvanian Prince, Gabriel Bethlen, from 1629: the attempt to attract the Transylvanian Romanians to Calvinism could provoke the strong reaction of the Romanian Orthodox princes of Walachia and Moldavia. This idea of the patriarch is not a simple statement, but a very serious conclusion, based on a long historical evolution and experience.*

Cuvinte cheie: ortodoxie, catolicism, calvinism, patriarhie ecumenică, mitropolia Transilvaniei, prozelitism, Ungrovlahia, exarhat

Țările Române au fost în evul mediu și în epoca modernă un teren de interferență și de confruntare între varii influențe creștine, deopotrivă confesionale și bisericești. O scrisoare a patriarhului ecumenic Kiril Lukaris (1620-1638, cu întreruperi), din 2 septembrie 1629, adresată lui Gabriel Bethlen (1613-1629), principele calvin al Transilvaniei, mărturisește pe deplin acest lucru. Epistola arată și gradul de cunoaștere a realităților bisericii românilor din această țară de către mediile

eclesiastice constantinopolitane și nu numai atât¹. Din text reiese că a existat o corespondență între capul Bisericii Răsăritului și principele menționat, în legătură cu soarta românilor din Transilvania. Din ceea ce scrie patriarhul Lukaris, se înțelege că principele Bethlen a formulat un fel de cerere, spre a obține permisiunea de principiu din partea capului Marii Biserici, de trecere a românilor transilvani la calvinism. Mai concret, principele ar fi avut nevoie de sprijinul direct (*adsistentia*) al patriarhului (considerat, adesea pe nedrept, în anumite cercuri, drept filocalvin sau chiar calvinizant²), de o atitudine binevoitoare și chiar de o cât de mică încurajare adresată lui Ghenadie, ierarhul „acelor părți” (*Gemmadius... levissimum obtineret afflatum*); altfel spus, Ghenadie trebuia îndemnat mai întâi să tacă și apoi să acționeze (*ad tacendum, perinde ac ad agendum*), dacă patriarhul ar fi închis „ochii și urechile” în fața presiunii de convertire a românilor transilvani. Gabriel Bethlen mai știe că sultanul nu s-ar fi opus unei astfel de tentative, în timp ce regele suedez, principele de Brandenburg și mulți alți principii germani ar fi fost deja favorabili calvinizării românilor. În schimbul acceptării noii credințe, nenorocitului popor român din Transilvania și preoților săi (*misere huic genti sacerdotibusque eius*), lipsiți de drepturi politice și mai ales de recunoașterea lor ca „națiune” (grup privilegiat), tolerați *usque ad beneplacitum principum et regnicolarum*, li s-ar fi oferit „amplă bunăvoință și protecție” a lui Bethlen (*amplam benevolentiam et protectionem*). După ce manifestă dispreț față de „credința decăzută” a românilor și față de ce cea plină de „erori” a Romei, principele calvin își exprimă – într-o manieră care anunță viziunea naționalismului modern – prețuirea pentru țările cât mai omogene sub aspect religios și confesional.

Patriarhul este binevoitor, dar ferm în răspunsul său: apreciază grația (mila) și protecția principelui pentru supușii săi români demni într-adevăr de milă, dar nu poate înțelege și accepta în nici un fel prețul cerut, adică trecerea la calvinism. În afara poziției sale negative de principiu, Kiril Lukaris mai invocă (împotriva convertirii preconizate) trei argumente: opoziția celor vizați, adică a românilor înșiși, apoi puternica legătură de sânge și de simțiri (*sanguinis affectumque nexus*) dintre românii din Principatul Transilvaniei și locuitorii din Țara Românească și Moldova (cele două

¹ Vezi I.-A. Pop, *Il Patriarca Kiril Lukaris sull'unità etno-confessionale dei romeni*, în vol. „Etnie e confessione in Transilvania (secoli XVI-XX)”, a cura di F. Guida, Roma, 2003, pp. 19-28; N.M. Popescu, *Chiril Lucaris și Ortodoxia Română ardeleană*, în "Biserica Ortodoxă Română", 64, 1946, p. 441-446; G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik (1620-1638)* [Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mienz, 45], Wiesbaden, 1968, p. 196-198; G. Murdock, *Calvinism on the Frontier 1600-1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford University Press, 2000, p. 135; a se vedea, pentru contextul general, și S. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968, p. 259-288; K.-P. Todt, *Kyrrillos Lukaris*, în C. G. Conticello, V. Conticello (editori), "La théologie byzantine et sa tradition", vol. II (XIIIe – XIXe s.), Turnhout, 2002, p. 617-658.

² Din anumite reacții ale teologului Lukaris, mai ales de dinainte de a fi devenit patriarh ecumenic, s-a putut formula de către unii această opinie, devenită curentă, din moment ce principele calvin i se adresează în acest sens. Altminteri ar fi fost complet absurd ca un "eretic", cum era considerat oficial de către biserica ortodoxă Bethlen, să ceară sprijin întru calvinizarea românilor unui patriarh ecumenic, principalul gardian al purității și integrității credinței tradiționale.

principate extracarpătice, compuse din români și conduse de români), precum și, în fine, dezacordul principilor români din aceste două țări, care vor împiedica în mod cert convertirea, dacă nu cu armele, măcar cu sfaturi tainice (*si non armis, saltem occultis suggestionibus*). În plus, opunându-se clar calvinizării românilor și considerând credința calvină greșită și chiar mult mai îndepărtată de ortodoxie decât catolicismul, patriarhul ecumenic arată că nu are mijlocele necesare ca să se opună cu forța intenției principelui transilvan, pe de o parte și că Biserica nici nu trebuie să lupte cu alte arme decât cu cuvântul, pe de alta. Cât despre dorința lui Bethlen de a avea cât mai puține credințe în țara sa (ca s-o poată conduce mai bine!), capul Bisericii Orientale spune că ar fi de neiertat renunțarea la ortodoxie din rațiuni politice³.

Din corespondența Bethlen-Lukaris, de la începutul secolului al XVII-lea, se desprind, prin urmare, o serie de idei și fapte care lămuresc nu numai importante aspecte ale aceluia timp, ci și ale perioadelor precedente. Nu vom insista aici decât asupra unor aspecte, legate de tema anunțată, anume statutul bisericii românești din Transilvania într-o lume de frontieră. Se vede că nu doar principele Bethlen se dovedește – cum era și firesc – un cunoscător al realităților bisericești și confesionale ale românilor, dar și patriarhul ecumenic și mediile bisericești constantinopolitane.

În privința lui Kiril Lukaris, faptul este explicabil prin experiența sa personală de dinainte de accederea la cea mai înaltă demnitate ortodoxă. La 1601, viitorul înalt ierarh, călătorind dinspre Polonia spre Constantinopol, s-a oprit la Iași (Moldova), unde a ținut câteva predici. Între 1612 și 1615, Lukaris, devenit între timp patriarh de Alexandria (1601-1620) – în locul lui Meletie Pigas – a stat la Târgoviște, la curtea principelui român Radu Mihnea. La 1620, când a făcut o nouă călătorie în Țările Române, înaltul ierarh era mutat la Constantinopol în calitate de patriarh ecumenic. De-a lungul timpului, Kiril Lukaris s-a ocupat de soarta mănăstirilor și satelor românești închinat Locurilor Sfinte. Prin toate acestea, el s-a dovedit a cunoaște în profunzime și în mod direct realitățile românești, în primul rând pe cele ecleziastice⁴. În acest univers de preocupări intra fără îndoială și ortodoxia transilvană, prezentă în preocupările cotidiene ale mitropoliilor Țării Românești și Moldovei. Explicația este ușor de găsit: eparhiile transilvane (episcopii, arhiepiscopii și mitropolii) s-au aflat, pentru anumite perioade de timp, sub oblăduirea Mitropoliei Țării Românești, pe de o parte și s-au bucurat de ocrotirea principilor și boierilor de la sud și est de Carpați, pe de altă parte⁵. De multe ori, monahi din Țara Românească și Moldova ajungeau ierarhi ai bisericilor românești din Transilvania sau invers, adică clerici români transilvani ocupau scaune episcopale și chiar mitropolitane la Târgoviște, Iași sau București.

În al doilea rând, cunoașterea profundă a realităților ecleziastice legate de românii transilvăneni trebuie să fi izvorât și din mediile Marii Biserici de la Constantinopol. Patriarhia ecumenică era la curent cu aceste realități încă din secolul al XI-lea, când funcționa în tânăru Regat Ungar „Mitropolia Tourkiei” (probabil cu sediul la Kalocsa), dependentă direct de Constantinopol⁶. Or tocmai atunci, în a doua

³ Din răspunsul acesta tranșant se vede clar că opinia și speranța despre simpatiile calvine ale patriarhului au fost deșarte.

⁴ I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 21-22

⁵ Vezi St. Fischer-Galati, D. C. Giurescu, I.-A. Pop (a cura di), *Una storia dei romeni*, 2003, p. 148

⁶ Gy. Moravesik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 102-119, 141-143 (sinteză erudită, care asumă sub noțiunea ușor ambiguă de "Biserica Greacă Ungară" bisericile sârbilor,

parte a secolului al XI-lea, Ungaria începea cucerirea organizată a Transilvaniei, terminată pe la începutul celui de-al XIII-lea secol. În acea lume de pe la 1100-1200, sursele arată în Transilvania o relativ numeroasă populație românească și slavă, de confesiune răsăriteană. În intervalul 1000-1241, au fost identificate pe teritoriul Ungariei circa 600 de mănăstiri de rit bizantin⁷, față de 170-180 de rit latin (dintre care doar 11 au documentul de fondare păstrat)⁸. Între timp, după Cruciada a IV-a mai ales, numărul credincioșilor bizantini din Ungaria s-a mai redus, unele mănăstiri răsăritene au fost preluate de ordinele monahale occidentale, iar ierarhia dependentă (direct sau indirect) de Constantinopol a fost stânjenită în funcționarea ei⁹. Conciliul provincial de la Buda, din 1279, oprea preoții „schismatici” să mai slujească în lăcașurile din Ungaria, să mai administreze sacramentele către catolici și limita drastic construcția bisericilor și capelelor bizantine¹⁰. Faptul arată cât de mult ajunsese să predomine în țară credința și bisericile răsăritene. O adevărată lovitură asupra structurilor ortodoxe cuprinse în Regatul Ungariei a venit însă în timpul domniei lui Ludovic I de Anjou (1342-1382), care a dus o campanie organizată de combatere a „păgânilor, ereticilor și schismaticilor” și de impunere ca unică „religie receptă” a catolicismului¹¹. În timpul acestei campanii, este atestat printr-o inscripție datată în 2 iulie 1377, aflată la mănăstirea Râmeț (Alba), un arhiepiscop ortodox transilvănean, Ghelasie¹². Există mărturii din acest timp despre prigonirea preoților răsăriteni și despre condiționarea calității de nobil de apartenența la catolicism¹³.

În aceste condiții, Marea Biserică a fost silită să caute soluții pentru apărarea ortodoxiei transilvane, a ierarhiei, a structurilor ecleziastice. Or, tocmai când presiunea orchestrată de Ludovic I era mai mare, când pericolul disoluției unor structuri răsăritene transilvane era evident, se întârea organizarea bisericii de la sud de Carpați, din Țara Românească: în 1359, Iakintos de Vicina era transferat prin decizia Patriarhiei

românilor și rutenilor ortodocși din Regatul Ungariei); N. Oikonomidès, *À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolitain de Turquie*, în "Revue des études sud-est européennes", 9, 1971, p. 527-533; I. Baán, *The Metropolitanate of Tourkia: the Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages*, în vol. "Byzanz und Ostmitteleuropa, 950-1453", Wiesbaden, 1999, p. 45-53.

⁷ Gy. Moravcsik, *op. cit.*, p. 114-115; Gy. Papp, *I monaci dell'ordine di San Basilio in Ungheria nel secolo XIII*, în "Analecta Ordinis S. Basilii Magni", ser. III, sect., vol. I(VII), fasc. I, 1949, p. 39-56

⁸ E. Fügedi, *Gli ordini religiosi nel Medioevo*, în A. Caprioli e L. Vaccaro (a cura di), "Storia religiosa dell'Ungheria", Milano, 1992, p. 103-104

⁹ Ș. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th Century*, Cluj-Napoca, 1998, p. 13-136; N. Bocșan, I. Lumperdean, I.-A. Pop, *Ethnie et confession en Transylvanie (du XIII au XIX-e siècles)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 15-20

¹⁰ Ș. Turcuș, *Sinodul General de la Buda (1279)*, traducerea textelor din limba latină prof. Vasile Rus, Cluj-Napoca, 2001, p. 212-213 (text latin)

¹¹ Ș. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în "Revue roumaine d'Histoire", 17, 1979, p. 389-407; St. Fischer-Galati, D. C. Giurescu, I.-A. Pop (a cura di), *op. cit.*, p. 145-148; N. Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342-1382*, în "Slavonic and East European Review", 72, 1984, p. 192-208

¹² Liana Tugearu, *Biserica mănăstirii Râmeț*, în "Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec. XIV-1450), Partea I, București, 1985, p. 149-172

¹³ St. Fischer-Galati, D. C. Giurescu, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 124-126

ecumenice la Argeș, în capitala Valahiei, împreună cu scaunul său mitropolitan¹⁴. Actul Patriarhiei, pe lângă semnificațiile sale religioase și bisericești profunde, avea și clare conotații politice. El consfințea ființa de-sine-stătătoare a Țării Românești, legând-o definitiv de unul dintre cele două mari centre de legitimare a puterii în evul mediu, anume de Constantinopol. Era o lovitură pe care Biserica constantinopolitană o da nu numai Romei, ci și regilor Ungariei, care, în vechea lor calitate de suzerani ai principilor Țării Românești, visau să participe în continuare prin prelații lor la încoronarea și ungerea acestor principii sud-carpatici. Prezența mitropoliților la Argeș spulbera aceste planuri, deoarece instituția destinată consacrării puterii politice se afla acum în interiorul țării și era legată direct de Bizanț și nu (în chip mediat, prin Ungaria) de Roma¹⁵.

Ofensiva în defensivă a Patriarhiei nu s-a oprit însă aici. În fața amenințărilor la adresa ortodoxiei transilvane, a campaniei de consolidare cu orice preț a catolicismului – inclusiv prin intervenția în forță a „brațului secular” – biserica de la Constantinopol, împreună cu domnii și ierarhii Valahiei s-au servit din plin de noua mitropolie, transferată de la Vicina. Mai mult, în 1370, în urma înglobării Banatului de Severin între hotarele Țării Românești, se înființa la Severin a doua mitropolie a Valahiei¹⁶. Scopul ei pare să fi fost și acela de a limita puternica acțiune prozelită catolică condusă de Ludovic I al Ungariei. Primul mitropolit al Severinului a fost Antim (1370 – circa 1381). Acesta, fost dregător la Marii Biserici de la Constantinopol, cu numele anterior de Daniel Kritopoulos, reprezenta și interesele bizantine în zonă, inclusiv mișcarea de alianță a tuturor popoarelor ortodoxe din sud-estul Europei. Numită de istoriografie „opozitia ortodoxă”, alianța pomenită mai sus și promovată de Patriarhia ecumenică trebuia să întărească ortodoxia în regiunile unde ea era amenințată deopotrivă de islam și de catolicism¹⁷. Viața acestei eparhii a fost scurtă, pentru că la începutul secolului al XV-lea s-a revenit la o unică mitropolie, care își avea sediul, de regulă, acolo unde se afla domnia, adică la Argeș, apoi la Târgoviște și mai apoi la București.

Faptul că mitropolia Țării Românești, legată în mod direct de Constantinopol, inclusiv prin numirea – până pe la jumătatea secolului al XV-lea – a ierarhilor săi dintre greci, de către sinodul ecumenic, „oblăduia” biserica românilor din Transilvania se vede din mai multe mărturii. Scrisoarea menționată a patriarhului Lukaris vorbește nu numai de „legătura de sânge și de simțiri” dintre românii intra- și extracarpatici, dar

¹⁴ J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, vol. III (1350-1363), Viena, 2001, nr. 243-244, p. 408-425, J. Darrouzès, *Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, I Les Actes des Patriarches, fasc. V: Les Regestes de 1310 à 1376, Paris, 1977, nr. 2411-2412, p. 338-341; Academia Română, *Istoria românilor*, vol. IV. *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, coord. Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, București, 2001, p. 250

¹⁵ Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, București, 1999, passim

¹⁶ J. Darrouzès, *op. cit.*, V/5, nr. 2588, p. 497-499, nr. 2593, p. 501-502; P. Năsturel, *Autour de la partition de la métropole de Hongrovalachie (1370)*, în "Bulletin de la Bibliothèque Roumaine de Freiburg, VI (X), N.S., 1977/1978, p. 293-326; Academia Română, *Istoria românilor*, vol. IV..., p. 275

¹⁷ D. Năstase, *Le Mont-Athos et la politique du Patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375*, în "Symmeikta", 3, 1979, p. 121-177

și de intervenția principilor români întru apărarea ortodoxiei transilvane. Or acești principii, „unșii lui Dumnezeu”, aveau, după modelul bizantin, prerogative sacerdotale supreme, fiind și capii bisericii. Acest fapt era de notorietate și venea dintr-o veche tradiție, detectabilă încă din secolul al XIV-lea. Numai astfel se explică de ce vicarul Bosniei, franciscanul Bartolomeu de Alverna, susținătorul activ al campaniei „antischismatice” a regelui Ludovic I, îi acuză, pe la 1380, pe ortodocșii din estul și sudul Regatului Ungariei de „răutăți”, întreprinse împreună cu frații lor dinafară, de aceeași limbă și „sectă” cu ei¹⁸.

Această legătură este nu numai „de sânge și de simțiri”, adică spirituală, ci și oficială, instituțională, din moment ce mitropoliții Țării Românești au și calitatea de „exarhi ai Plaiurilor și a toată Ungaria”, atribuită de către patriarhul ecumenic. Exarhatul Plaiurilor se referă cu certitudine la Transilvania și conferă mitropolitului de la Argeș/Târgoviște autoritatea de împuternicit sau reprezentant al patriarhiei ecumenice în ținuturile locuite de credincioșii români. Prima mărturie în acest sens vine de la începutul secolului al XV-lea (1401), când pomenitul ierarh Antim, mutat între timp de la Severin la Argeș și devenit mitropolit al Țării Românești, purta și titlul de „exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor” (în grecește *tôn Plagênôn*)¹⁹. Nu cu mult timp în urmă, la 1391, patriarhul ecumenic ridică mănăstirea românească a familiei Drăgoșeștilor (proveniți din cnezi înnobilați, numiți în documente *nobiles valachi*), situată în satul Peri din Maramureș (ținut vecin cu Transilvania), la rangul de *stavropighie* (era în subordinea directă a Marii Biserici), iar starețul său dobânda atribuții episcopale pentru Maramureș, Bereg, Ugocsa, Sătmar, nordul Crișanei și al voievodatului Transilvaniei²⁰.

Cam în același timp (pe la 1386), se întemeia – deși cu mai mari dificultăți – mitropolia celui de-al doilea stat românesc, Moldova²¹. De aceea, distinsul bizantinist francez, părintele Vitalien Laurent, spunea, pe bună dreptate, cu mult timp în urmă, că cel mai frumos câștig al Patriarhiei ecumenice în secolul al XIV-lea, în confruntarea sa cu Roma, au fost bisericile celor două principate românești²².

¹⁸ Vezi scrierea franciscanului menționat, *Errores et haereses istorum schismaticorum atque haereticorum, Rascianorum, Bulgarorum atque Vlachorum in regno Hungarie*, la D. Lasič, O.F.M., *Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosniae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita*, în "Archivium Franciscanum Historicum, LV, 1962, 1-2. p. 59-81 (la p. 72); Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc...*, p. 221-238; N. Bocșan, I. Lumperdean, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 29

¹⁹ J. Darrouzès, *Regestes*, I/6, nr. 3209, p. 431-432, crit. 1; acest titlu e confirmat și de manualul diplomatic al Patriarhiei. Cf. J. Darrouzès, *Ekthesis Nea. Un manuel des pttakia byzantin du XIVe siècle*, în "Revue des Études Byzantines", 27, 1969, p. 46, § 18

²⁰ J. Darrouzès, *Regestes*, I/6, nr. 2892-2893, p. 180-182; R. Popa, *Zur kirchlichen Organisation der Rumänen in Nordsiebenbürgen im Lichte des patriarchalischen Privilegiums von 1391*, în "Östkirchliche Studien", 24, 4, 1975, p. 309-317; N. Bocșan, I. Lumperdean, I.-A. Pop, *op. cit.*, p. 33-34

²¹ V. Laurent, *Aux origines de l'Église de Moldavie (Le Métropolitaine Jérémie et l'évêque Joseph)*, în "Revue des Études Byzantines", 5, 1947, p. 158-170

²² V. Laurent, *Contributions à l'histoire des relations de l'Église byzantine avec l'Église roumaine au début du XVe siècle*, în "Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine", 26, 2, 1945, p. 165-184, cf. p. 165: "Cea mai frumoasă cucerire pe care a făcut-o Biserica bizantină în secolul al XIV-lea este cea a principatelor valah și moldovean. Prima organizare ecleziastică de care s-au bucurat Țările Române i se datorează; ei îi revine și meritul

Căderea Constantinopolului sub dominația otomană a determinat scăderea notabilă a puterii și autorității patriarhiei ecumenice, inclusiv a influenței acesteia în țările și regiunile ortodoxe din fostul *Commonwealth* bizantin²³. Firește, tradiția întâietății scaunului patriarhal și marele său prestigiu au rămas, dar sub aspect practic a crescut puterea și autoritatea bisericilor locale, naționale, în primul rând a celor din zonele neocupate de musulmani. În această situație se aflau și Țările Române, în care otomanii nu aveau voie să se așeze stabil, să dobândească proprietăți imobiliare, să construiască lăcașuri de cult islamice, să facă propagandă în favoarea credinței lor²⁴. De aceea, principii români în acord cu mitropoliții lor au întărit bisericile Țării Românești și Moldovei și au „închinat” mănăstiri, sate, moșii și oameni Locurilor Sfinte – ocupate de „păgâni” – pentru a le susține material și moral. Mai mult, acești principii și ierarhi de la sud și est de Carpați au continuat vechea tradiție a sprijinirii bisericii ortodoxe a românilor din Transilvania. Acest sprijin s-a manifestat în varii forme, de la trimiterea și hirotonisirea de preoți, episcopi, arhiepiscopi și mitropoliți până la dăruirea de moșii aducătoare de venituri, de cărți de cult și de alte obiecte de preț. Toată această activitate în favoarea ortodoxiei din Transilvania în secolul al XVI-lea s-a desfășurat în condițiile destrămării Ungariei, principala putere catolică din zonă, ale impunerii suzeranității otomane efective la nord de Dunăre, dar și pe fondul nașterii și extinderii Reformei religioase. Astfel, cu Marea Biserică în captivitate, cu accentuarea dependenței Țărilor Române față de Poartă și cu formarea unui principat al Transilvaniei (dependent și el de otomani) cu o clasă politică majoritar protestantă, ortodoxia transilvană a intrat într-o nouă criză. Semnele evidente ale acesteia s-au văzut în presiunile protestante tot mai puternice, care au condus la calvinizarea unei părți a elitei românilor și au adus, pentru un timp, în fruntea bisericii românești episcopi/ superintendenți calvini²⁵.

Restaurarea parțială a ortodoxiei românilor transilvăneni s-a făcut după 1570, prin venirea la putere a principilor catolici din familia Báthory²⁶ și prin politica lui Mihai Viteazul (1593-1601), domnul Țării Românești. Acesta a refăcut în plan oficial vechea legătură a bisericii românilor transilvăneni cu Mitropolia Țării Românești, prin semnarea tratatului de la Alba-Iulia (din 20 mai 1595). Documentul așeza, cu aprobarea principelui Sigismund Báthory, Mitropolia Transilvaniei sub oblăduirea Mitropoliei Țării Românești²⁷. Se reactiva astfel, în mod simbolic, vechiul exarhat al

de a fi instituit aici ierarhia". A se vedea și I.-A. Pop, *Church and State in Eastern Europe during the Fourteen Century. Why the Romanians remained in the Orthodox Area*, în "East European Quarterly", 29, 3, 1995, p. 275-284.

²³ Dan Ioan Mureșan, *Le Patriarcat oecumenique et les Principautés roumaines. Droit nomocanonique et idéologie politique (XIVe – XVIe siècle)*, vol. I-II, thèse de doctorat soutenue à l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 5 février 2005, Paris, p. 454-471.

²⁴ St. Fischer Galati, D. C. Giurescu, I.-A. Pop, *op. cit.*, pp. 168-192

²⁵ N. Bocșan, I. Lu.mperdean, I.-A. Pop, *op. cit.*, pp. 40-48

²⁶ C. Alzati, *Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo '500*, Milano, 1982, passim, Al. Simon, *La place chrétienne de la foi des Roumains de Transylvanie en 1574*, în "Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia", 6-7, 2004-2005, p. 387-401.

²⁷ N. Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și mitropolia Ardealului*, în idem, "Studii istorice asupra Evului mediu românesc", ediție de Ș. Papacostea, București, 1984, p. 368-399; P. Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în "Revista istorică", III,

Plaiurilor, creat în secolul al XIV-lea de Patriarhia ecumenică, de data aceasta și cu acordul puterii politice din Transilvania.

După moartea lui Mihai Viteazul (1601), s-au produs modificări profunde pe toate planurile, inclusiv, după câte de pare, în chestiunile ecleziastice. Venirea la putere a principilor calvini a reînnoit prozelitismul și tendințele de anihilare a ortodoxiei transilvane²⁸. Protecția Mitropoliei Țării Românești asupra Mitropoliei Transilvaniei, reiterată în pomenitul tratat de la 1595, va fi rămas doar formală. Pe de altă parte, din moment ce principele Bethlen – cum s-a văzut – se adresează direct patriarhului ecumenic, trebuie admisă legătura strictă a bisericii Transilvaniei cu Marea Biserică. De altminteri, o listă a centrelor ecleziastice/eparhiilor dependente de Constantinopol, de la 1715 (ca și o alta, de la 1731), cuprinde la pozițiile succesive XXII, XXIII și XXIV mitropoliile celor trei Țări Române, anume Moldova, Țara Românească și Transilvania. Mitropolia Transilvaniei (în grecește *ho Transylbanis etoi Erdelias*) apare în rând cu celelalte, pe poziție echivalentă și având episcopiiile sufragane ale Maramureșului, Silvașului și Vadului²⁹. Aproape în același timp, sub domnia lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), mitropolitul Țării Românești, Teodosie Veștemeanul (provenit din Transilvania), se intitula „mitropolitul țării și exarh al Laturilor”³⁰. Această dualitate – existența paralelă a exarhatului și a Mitropoliei Transilvaniei – poate să aibă mai multe explicații. Se poate presupune că exarhatul Plaiurilor/Laturilor rămăsese o relicvă formală, o formulă veche locală, uzată doar în titlul mitropoliților „Ungrovlahiei”, fără conținut pentru Patriarhia ecumenică; sau că autoritatea Marii Biserici asupra Mitropoliei Transilvaniei se exercita în chip mediat, grație Mitropoliei Ungrovlahiei, chiar dacă pentru Marea Biserică cele două eparhii erau sub aspect organizatoric echivalente; sau că exarhatul menționat devenea efectiv numai sub domnia autoritari și puternici de la sud de Carpați. Oricum, la cumpăna secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, grație tradiției exarhatului (dar și din solidaritate național-confesională), principele și mitropolitul Țării Românești interveneau în mod curent în chestiunile bisericii românilor din Transilvania (sfințirea ierarhilor și preoților, trimiterea de cărți, danii de moșii, ctitorii de biserici etc.), mai ales pe fondul

1993, nr. 5-6, p. 473-490; N. Șerbănescu, *Politica religioasă a lui Mihai Viteazul*, Târgoviște, 2001, p. 112-153; N. Bocșan, I. Lumperdean, I.-A. Pop, *op. cit.* p. 48-50

²⁸ Al. Grama, *Instituțiile calvinești în Biserica Românească din Ardeal*, Blaj, 1895; D. Pantaleoni, *Il calvinismo e l'Ortodossia nelle terre romene nel XVII secolo*, în "Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia", 4, 2002, p. 187-194

²⁹ În ediția lui Th. Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Bruxelles, 1952, p. 110-111, Mitropolia Transilvaniei se regăsește numai în manuscrisele C (=Syntagmation-ul din 1715 al patriarhului Ierusalimului Hrisant Notaras) și P (=Paris. Suppl. gr. 1119 din 1731 editat de H. Olmont). Mulțumim și pe această cale eruditului istoric, dr. Dan Ioan Mureșan, pentru furnizarea cu atâta generozitate a acestor prețioase informații și pentru întreg ajutorul dat la întocmirea acestei lucrări.

³⁰ I.-A. Pop, *Domnia lui Constantin Brâncoveanu și românii din Transilvania – realitate istorică și reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul al XVIII-lea*, în vol. „Constantin Brâncoveanu”, coord. P. Cernovodeanu și F. Constantiniu, București, 1989, p. 64-65

unirii bisericii românilor transilvăneni cu Biserica Romei (1697-1701). În același timp, Marea Biserică avea deja o tradiție în tratarea Mitropoliei Transilvaniei ca pe una dintre bisericile cu titlu deplin, subordonate direct Constantinopolului. Nu trebuie uitat nici faptul că, prin unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei, vechea mitropolie fusese transformată – din punctul de vedere al Bisericii catolice – în episcopie și scoasă de sub ascultarea Bisericii răsăritene. De aceea, menționarea în continuare a Mitropoliei Transilvaniei (la 1715 și 1731) în listele oficiale ale Marii Biserici poate să aibă și sensul de misiune recuperatoare, de nerecunoaștere a actului săvârșit la 1697-1701 și de subliniere a continuității tradiționale de organizare a bisericii românilor transilvăni.

În urma acestor mărturii, se poate conchide că biserica românilor din Transilvania s-a organizat treptat sub aspect ierarhic, în condițiile dificile ale funcționării sale într-un stat catolic, cu „misiune apostolică” și cu politică manifestă contra „schismaticilor” (asimilați uneori ereticilor). În perioada existenței sale precare, în secolele XIV-XV, a fost așezată în subordinea Mitropoliei Ungrovlahiei, care funcționa într-o țară ortodoxă liberă, cu putere politică românească și cu locuitori de aceeași etnie cu românii transilvăneni. Treptat, între locuitorii români ai celor trei țări de pe axa Carpaților s-au înfiripat și legături etnico-naționale, de solidaritate lingvistică, religioasă, culturală. Astfel, și Mitropolia Moldovei, fără să aibă vreun titlu de exarhat conferit în chip oficial, a exercitat un patronaj spiritual și material asupra bisericii românilor din Maramureș și Transilvania (mai ales în nordul Transilvaniei). După formarea canonică a Mitropoliei Transilvaniei – consfințită, se pare, abia sub Mihai Viteazul – această eparhie și-a ocupat locul firesc în rândul bisericilor dependente direct de Constantinopol și a fost acceptată ca atare, fiind egală cu celelalte scaune mitropolitane ale Marii Biserici. În acel moment, exarhatul trebuia să înceteze (cum probabil s-a și întâmplat sub aspect formal în actele patriarhiei ecumenice), dar el a continuat în virtutea tradiției, a unui spirit conservator atotputernic în biserică, a dorinței principilor și ierarhilor români sud-carpatici de a nu pierde un bun câștigat și de a-și apăra „frații” expuși atâtor vexațiuni și pericole. Astfel, Mitropolia Transilvaniei și-a ocupat, din secolul al XVI-lea, locul său firesc între mitropoliile sufragane (egale între ele) ale Marii Biserici, dar a rămas, pe plan local, și ancorată în tradiție, beneficiind de avantajele vechiului exarhat, adică de oblăduirea Mitropoliei Țării Românești. Această „oblăduire” însemna, în cazul de față, mai mult protecție și sprijin, pe care Marea Biserică nu i le mai putea oferi demult în chip efectiv, dar care veneau în mod curent și palpabil de la sud (și est) de Carpați. De aici provine, credem, și avertizarea realistă a patriarhului Kiril Lukaris către principele calvin al Transilvaniei, la 1629: încercarea de calvinizare a românilor ardeleni ar putea trezi reacția principilor Țării Românești și Moldovei. Nu este vorba aici despre o simplă constatare într-o apărare a unor supuși ortodocși, ci despre o concluzie bazată pe o experiență și o evoluție istorică îndelungată. Când, ulterior, unirea cu Biserica Romei a amenințat credința și statutul bisericii românilor transilvăni, prezicerea patriarhului Lukaris s-a adeverit: domniile extracarpatici – mai ales Constantin Brâncoveanu, principele Țării Românești – au intervenit în Transilvania prin varii mijloace, inclusiv

cu "îndemnuri tainice". Iar Marea Biserică a continuat să considere biserica Transilvaniei ca fiind sub ascultarea ei, cu vechiul său rang superior de mitropolie, fie și la câteva decenii de la unirea religioasă.

Regiune de frontieră pentru ortodoxie, Țările Române din epoca medievală și modernă timpurie aveau ca vecini la nord și vest state catolice, devenite din secolul al XVI-lea, în parte, protestante, iar la sud și la est puteri musulmane, înstăpânite peste neamuri ortodoxe. Ortodoxia românilor din Transilvania, situată într-o țară în care puterea oficială era catolică și apoi protestantă, spre deosebire de ortodoxia românilor din Moldova și Țara Românească (în care puterea oficială era tot ortodoxă), a suferit asalturi repetate și insistente, deopotrivă din partea catolicismului și a bisericilor reformate, rezistând uneori cu mare dificultate și cu sacrificii enorme, dar păstrându-și mereu caracteristica de marcă a identității etnice românești.